

APOLOGETIK I EN PLURALISTISK KONTEKST

Justin Martyrs apologetiske strategier

Stud.theol. Brian Kærslund Hansen

RESUMÉ: Artiklen er en analyse af Justin Martyrs *Første Apologi* og *Anden Apologi*. Fokus er på, hvilke apologetiske strategier Justin i disse to skrifter anvender med det formål at bedrive apologetik i sin samtids pluralistiske kontekst. Fire sådanne strategier bliver identificeret, og det bliver analyseret og diskuteret, hvad der er hovedtrækkene i disse strategier. Artiklen slutter med et kort udblik til apologetikken i Danmark i det 21. århundrede.

Indledning

Den konstantinske periode er ved at ebbe ud i Danmark. Kirken i det 21. århundrede befinder sig i en pluralistisk kontekst, hvor den må forholde sig til en virkelighed præget af mange forskellige livsanskuelser. Samtidig er store dele af kristendommens indhold efterhånden ukendt for mange og endnu flere finder dens forestillinger og verdensbillede særdeles fremmed for den måde, som de normalt tænker og forstår verden på. Spørgsmålet er så, hvordan man bedriver apologetik i denne kontekst, som på en række områder er så forskellig fra den konstantinske periode.

Situationen er ikke helt ukendt for kirken. Den har visse fællestræk med den præ-konstantinske periode i Europa. Én af de første og vigtigste af de tidlige apo-

logeter, Justin Martyr, befandt sig ligeledes i en pluralistisk kontekst med forskellige religioner og filosofier. Samtidig var de kristne trosforestillinger dengang i endnu højere grad end i dag ukendte for mange og fremmede for de fleste. Det er derfor interessant at undersøge, hvilke apologetiske strategier Justin anvendte med det formål at bedrive apologetik i denne pluralistiske kontekst. Fokus vil her være på to af hans skrifter, nemlig hans *Første Apologi* og *Anden Apologi*. I artiklen vil følgende spørgsmål blive besvaret: Hvilke apologetiske strategier anvender Justin Martyr i sin *Første Apologi* og *Anden Apologi* med det formål at bedrive apologetik i sin samtids pluralistiske kontekst, og hvad er hovedtrækkene i disse strategier?

Med udtrykket "pluralistisk kontekst" menes det forhold, at mennesker på Justins tid bekendte sig til mange forskellige filosoffer, religioner og livsanskuelser i det hele taget, i modsætning til hvad der eksempelvis var tilfældet i den konstantinske periode, hvor der var en større ensartethed med kristendommen som den klart dominerende religion. Desuden var et aspekt ved den pluralistiske kontekst, at kristendommen var ukendt for mange, fordi den blot var én ud af mange religioner og filosofier, og dens trosforestillinger kunne virke fremmede og uforståelige for mennesker, der tilhørte en helt anden religiøs gruppe og/eller var præget af samtidens filosofiske retninger.

Et andet centralt begreb i problemformuleringen er "apologetiske strategier". De apologetiske strategier befinder sig på et niveau imellem en helt overordnet apologetisk tilgang og de konkrete apologetiske argumenter. En apologetisk tilgang er de helt overordnede principper for, hvordan man bedriver apologetik, for eksempel om man begynder med at føre beviser for Guds eksistens og derefter for de kristne tros-sandheder. Et eksempel på konkrete apologetiske argumenter kunne være Anselms gudsbevis. Når der i problemformuleringen tales om apologetiske strategier, tænkes der på klynger af argumenter, som tilsammen kan siges at afspejle en mere overordnet strategi. Et eksempel på en strategi hos Justin kunne være den række af argumenter, som tilsammen har det strategiske mål at overbevise om, at de kristne ikke er samfundsnedbrydende og derfor ikke bør forfølges. Et andet eksempel kunne være de argumenter, der tilsammen udgør hans strategi i mødet med mennesker, som er præget af samtidens filosofi. Sådanne strategier befinder sig således på et mere overordnet plan end de konkrete argumenter, men er samtidig ikke en helt overord-

net apologetisk tilgang, da der ikke er tale om grundlæggende principper for måden, man bedriver apologetik på, men derimod argumenter som tilsammen har et bestemt strategisk mål.

Justin gør det ikke eksplicit i sine to apologier, hvilke apologetiske strategier han har. De apologetiske strategier er således ikke noget givet, man kan tage udgangspunkt i, men må i stedet udledes af skrifterne, ved at de mange forskellige argumenter og redegørelser kategoriseres og samles i klynger, som det tilsammen giver mening at se som udtryk for en given strategi. Dette indebærer selvfølgelig et element af skøn, men samtidig giver det mulighed for at analysere sig frem til nogle linjer og sammenhænge i argumentationen hos Justin.

Nu følger først en kort introduktion til Justin og hans skrifter. Herefter følger første del af analysen, hvor det vil blive analyseret og diskuteret, hvilke apologetiske strategier Justin anvender i de to apologier med det formål at bedrive apologetik i sin samtids pluralistiske kontekst. Der skal således både være tale om en apologetisk strategi, som findes i apologierne, og denne strategi skal udspringe af den pluralistiske kontekst. De strategier, der opfylder disse to kriterier, vil så blive behandlet enkeltvis i anden del af analysen for at finde frem til, hvad hovedtrækkene er i hver enkelt af disse strategier. Herefter følger til sidst en konklusion og et kort udblik til den kristne apologetik i den pluralistiske kontekst i Danmark i det 21. århundrede.

Justin og hans skrifter

Det ældste bevarede deciderede apologetiske skrift, vi kender til, er Aristides' *Apologi*, der er lidt ældre end Justins. Men det har dels en væsentligt mere begrænset ambition end Justins (Thyssen 1996, 31),

og dels er tekstoverleveringen ikke særligt god, så teksten er flere steder meget usikker (Pedersen 2006, 65; 67-71). Mange forskere peger på Justin som den vigtigste af det andet århundredes apologeter (Ulrich 2006a, 85; Dulles 1971, 26; Thyssen 1996, 9; Troxel 1995, 23), og der kan argumenteres for, at han er den store pioner inden for apologetik-genren (Skarsaune 2010, 122).

Justin drev en kristen filosofiskole i Rom, ligesom han formentlig også i perioder har virket som omvandrende populærfilosofisk prædikant (Thyssen 1996, 15-17). I 165 blev han dømt til døden på grund af anklager om, at han var kristen (Ulrich 2006a, 87). Han skrev en række skrifter, hvoraf nogle er bevarede. Forskerne er enige om, at følgende tre bevarede skrifter er af Justin: *Første Apologi*, *Anden Apologi* og *Dialog med jøden Tryphon* (Thyssen 1996, 22). Apologierne er formentlig skrevet i første halvdel af 150'erne (Ulrich 2006a, 88). Der er en tæt indbyrdes sammenhæng mellem disse to apologier, og meget taler for at se den anden som en slags appendiks til den første (Thyssen 1996, 26). Af samme grund vil de også blive behandlet samlet i analysen. *Dialog med jøden Tryphon* er også et apologetisk skrift, men dette vil ikke blive behandlet i den følgende analyse, da det dels er mere uafhængigt af de to apologier, end det er tilfældet for de to apologier indbyrdes, og dels omhandler apologetik i mødet med jødedommen, hvorved det adskiller sig væsentligt fra de apologetiske strategier, som præger de to apologier, der er henvendt til et elitært filosofisk interesseret romersk publikum.

Justins *Første Apologi* er formelt set et officielt bønsskrift (*libellus*) til kejseren, med det formål at gøre opmærksom på det urimelige i forfølgelserne af de kristne og det uholdbare i den måde, der blev ført retssager mod dem på (Skarsaune 2010, 123-

124), hvor *Anden Apologi* så som nævnt kan ses som et appendiks til *Første Apologi*. Men samtidig gør Justin det også tydeligt, at han tænker en bredere tilhørerskare med ind end kejseren, nemlig de romerske ledere og det romerske folk (*1. Ap.* 1,1).¹ Apologierne går også langt videre end til blot at gøre opmærksom på det uholdbare i den romerske administrations behandling af de kristne. Dette bruges som et springbræt til at forsvare kristendommen mod en lang række anklager og fordomme og til at give en positiv fremstilling af de kristnes lære og praksis.

De apologetiske strategier

Nu følger en analyse af Justins apologetiske strategier. De strategier, der opfylder to kriterier, nemlig at de både er apologetiske strategier, som findes i de to apologier, og at de udspringer af den pluralistiske kontekst, vil blive behandlet nærmere i anden del af analysen, som vil fokusere på hovedtrækkene i disse strategier. For disse strategiers vedkommende er det først under anden del af analysen, at der vil blive henvist til hvor i de to apologier, der optræder eksempler på dem.

Den første strategi har at gøre med selve anledningen til, at Justin skriver de to skrifter. Nemlig den uholdbare og ulogiske retstilstand, hvor de kristne forfølges og efterfølgende dømmes af de romerske myndigheder, alene fordi de bærer kristennavnet, og ikke fordi det er blevet påvist, at de har udført nogen onde gerninger (*1. Ap.* 1,1; 4,1-9). Justins argumentation indeholder et forsvar mod de anklager, som ligger bag forfølgelserne af de kristne, nemlig om ateisme, umoral og illoyalitet (Thyssen 1996, 40). Samtidig er argumentationen imod de uholdbare retstilstande en nødvendig første strategi, hvor Justin forsvare de kristnes ret til i det hele taget at være tilstede i

det romerske samfund, hvilket også må ses som en form for apologetik. Strategien er forbundet med den pluralistiske kontekst på flere måder. Både ved at en del af baggrunden for forfølgelsen er anklagen om ateisme, fordi de kristne ikke vil tilbede de hedenske guder, og ved at hans argumenter går på, at de kristne rent juridisk skal behandles på lige vilkår med alle andre borgere, der bekender sig til forskellige religioner. Dette er således den første apologetiske strategi, som vil blive behandlet nærmere i anden del af analysen.

Den næste strategi består af et forsvar mod anklager, som udspringer af manglen på viden om kristendommen, og i forlængelse af dette en præsenterende og forklarende fremstilling af kristendommens trosforestillinger, praksisser og termer. Det, at kristendommen var ukendt, har selvfølgelig at gøre med, at den på Justins tid var en relativt ny religion i Romerriget. Men det har i høj grad også at gøre med den pluralistiske kontekst, hvor kristendommen blot var én ud af mange religioner og filosofier, som folk i Romerriget bekendte sig til, og mange derfor ikke særligt havde brugt tid på at sætte sig ind i, hvad den stod for. Denne apologetiske strategi findes i apologierne og udspringer af den pluralistiske kontekst, og er derfor den anden strategi, som vil blive behandlet i anden del af analysen.

Den tredje strategi har at gøre med de hedenske religioner, som også findes i det religiøst pluralistiske romerske samfund. Her er fokus i Justins apologetiske argumenter overvejende på de religiøse forestillinger, som var mest udbredte i samtiden, og som flertallet bekendte sig til. I anden del af analysen vil det blive analyseret og diskuteret, hvad hovedtrækkene er i hans argumenter i mødet med disse.

Man kunne have forventet, at et væsentligt element i argumentationen omkring

andre religioner ville bestå i en diskussion op imod jødedommen. Dette er imidlertid ikke tilfældet. Justin nævner enkelte steder, at jøderne ikke har taget imod Kristus (1. Ap. 36,3; 49,1-5), og 1. Ap. 63 er et argument for, at jøderne burde anerkende Jesus som Guds søn. Men det fylder ikke ret meget i apologierne, og en decideret selvstændig strategi kan man slet ikke tale om. Det har selvfølgelig dels at gøre med, at apologierne er rettet til de romerske ledere, men det spiller nok også ind, at Justin kort tid efter skriver det apologetiske skrift *Dialog med jøden Tryphon*, hvor apologetik i mødet med jødedommen er i centrum. Det er derfor nærliggende at forestille sig, at han har gemt emnet til dette skrift.

Den fjerde og sidste strategi, som vil blive behandlet i anden del af analysen, er hans strategi i mødet med samtidens filosofiske retninger, som mange af de dannede romere var tilhængere af. Her spiller den pluralistiske kontekst også tydeligt ind. I sin argumentation for kristendommen lægger Justin op til en åben dialog, med fokus på ligheder og forskelle mellem kristendommen og disse filosofier.

Der er imidlertid også en række af Justins argumenter i de to apologier, som ikke vil blive behandlet i anden del af analysen. Et centralt element i megen apologetik er forsvaret mod forskellige anklager og indvendinger imod kristendommen. Hvilket ofte benævnes "defensiv apologetik" (Craig 2008, 23). Dette findes der en række eksempler på i de to apologier. Et eksempel er Justins forsvar mod indvendingen om, at det faktum, at forskellige folk har vidt forskellige love, taler imod, at etiske regler skulle kunne have absolut gyldighed (2. Ap. 9,3-4). Der er en lang række af sådanne argumenter, som kunne kategoriseres og ses som udtryk for forskellige apologetiske strategier. Fælles for disse argumenter er

imidlertid, at de ikke decideret udspringer af den pluralistiske kontekst. Det er apologetiske argumenter som lige så vel kunne være relevante i eksempelvis den konstantinske periode. Det samme er tilfældet for flere af de argumenter Justin bruger til på positiv vis at argumentere for kristendommens fortrin og sandsynlighed. Altså det man kan benævne offensiv apologetik (Craig 2008, 23). Et eksempel er hans argumenter om, at hans og mange andres etik og konkrete livsførelse er blevet bedre, efter de blev kristne (1. Ap. 14,2-3). Man kan således finde en række eksempler på både defensiv og offensiv apologetik, som ville kunne ses som udslag af forskellige apologetiske strategier. Men disse falder på det andet kriterium, fordi de ikke direkte har at gøre med den pluralistiske kontekst. Imidlertid indeholder de strategier, der opfylder begge kriterier, også eksempler på både defensiv og offensiv apologetik.

De mange forskellige argumenter i de to apologier kan altså kategoriseres og samles i forskellige klynger, som hver især kan ses som udtryk for en apologetisk strategi. Ovenfor er der blevet argumenteret for, at der inden for de to apologier findes fire strategier, som udspringer af, at Justin befinder sig i en pluralistisk kontekst. Disse fire strategier vil være fokus for anden del af analysen, hvor de vil blive analyseret og diskuteret mere indgående, for at finde frem til hvad der er hovedtrækkene i disse strategier.

Hovedtrækkene i de apologetiske strategier

Første strategi

Den første strategi har at gøre med selve anledningen til, at Justin henvender sig til kejseren. Nemlig ønsket om ophævelse af den i Justins øjne helt uholdbare og ulogiske retstilstand, som gælder for de kristne.

Det er først og fremmest i 1. Ap. 1-12 han argumenterer for dette, men første strategi kommer også ind imellem til udtryk i kortere passager andre steder.

Kernen i Justins argumentation er at påpege det uholdbare og ulogiske i den eksisterende retstilstand angående de kristne, hvor disse dømmes alene på grund af kristennavnet, og ikke fordi de bliver fundet skyldige i at have udført nogen kriminelle handlinger (1. Ap. 4,1-4). Vævet ind i denne kritik af den uholdbare retstilstand findes Justins forsvar mod de anklager, som ligger bag forfølgelsen af de kristne. Disse anklager har det tilfælles, at de kristne anses for at være samfundsnedbrydende. De kristne anklages for at være ateister, fordi de ikke ønsker at deltage i ofringer til guderne, hvilket ansås for vigtigt for at bevare rigets stabilitet og fremgang. Desuden anklages de for at være umoralske og der igennem fordærve samfundet. Slutteligt mistænkes de for at være illoyale og revolutionære. Justin forsvarer de kristne mod anklagerne om ateisme ved at sige, at de ikke er gudsfornægttere. De kristne tror på den sande Gud og fornægter kun de "formentlige guder" (1. Ap. 6), og senere skitserer han kort indholdet af den kristne gudstro (1. Ap. 10). Han forsvarer også de kristne mod anklagen om umoral og hævder, at de kristne tvært imod vil være de sidste til at handle umoralsk, da de ved, at de skal stå til ansvar over for Gud, som ingen handling kan skjules for (1. Ap. 12,1-3). Imod anklagen om illoyalitet fremfører han, at de kristne ikke bør ses som modstandere af freden i Romerriget men tvært imod som allierede i kampen for den (1. Ap. 12,1).

Angående retstilstanden siger Justin, at hvis de kristne gør onde gerninger, skal de selvfølgelig straffes (1. Ap. 3,1), men sådan handler de sande kristne ikke. Det gør nogle måske, som kalder sig kristne (1. Ap. 7,

1-4), og disse skal straffes, for de gerninger, de er skyldige i (1. Ap. 16,14), men kristendommen er generelt ikke samfundsnedbrydende. Tvært imod er de kristne med deres høje etik ifølge Justin de mest samfundsbevarende af alle rigets borgere (Ulrich 2006a, 88). De stræber efter at efterligne Guds gode egenskaber såsom "besindighed og retfærdighed og menneskekærlighed" (1. Ap. 10,1), og Jesus har lært de kristne at respektere øvrigheden og betale skat til kejseren (1. Ap. 17,1-3).

Hovedpointen i hans argumentation i første strategi er således, at der ingen grund er til at forfølge de kristne, da de ikke er samfundsnedbrydende. De kristne skal i det religiøst pluralistiske romerske samfund behandles som andre, der har en religion, der er forskellig fra flertallets (1. Ap. 24,1-2), og skal ikke forfølges, ligesom flere af de kristne sektstiftere heller ikke bliver forfulgt af myndighederne for deres lære (1. Ap. 26,7). Med denne opfordring følger samtidig gentagne gange en skarp advarsel om, at hvis magthaverne fortsætter med at behandle de kristne på denne urimelige måde, vil de ikke kunne undslippe Guds kommende dom (1. Ap. 68,2) og risikerer derfor evig straf (1. Ap. 45,6).

Første strategi udfoldes især i 1. Ap. 1-12, men ind imellem vender Justin også tilbage til den senere i skriftet. I 1. Ap. 12,11 siger han, at han egentlig godt kunne standse her, men han vælger at fortsætte. Så den første strategi bliver et springbræt for det, han videre skriver. På den måde ligger de næste strategier i forlængelse af den første, som et forsøg på at føje noget mere til, som kan overbevise de "sandhedskærlige" og hjælpe dem til at slippe ud af "uvidenheden" (1. Ap. 12,11).

Anden strategi

Ønsket om at imødegå denne uvidenhed

er netop emnet for anden strategi. En strategi som kommer til udtryk mange forskellige steder i begge apologier. Der er to hovedelementer i denne strategi, dels et forsvar mod misforståelser og anklager, der udspringer af uvidenhed og fordomme, og dels et forsøg på at afhjælpe uvidenheden gennem en positiv fremstilling af og indføring i den kristne terminologi, lære og praksis.

Justin var af den overbevisning, at forfølgelserne var en misforståelse, som kunne fjernes gennem oplysning, og at man derved kunne nå til forståelse med myndighederne (Thyssen 1996, 31). Han gør det tidligt i *Første Apologi* klart, at han ønsker at give læserne mulighed for at få indsigt i de kristnes lære og liv for at fjerne grundlaget for anklagerne ved at fjerne uvidenheden (1. Ap. 3,4). Som Justin selv begyndte at indse forud for sin omvendelse, er anklagerne blot grundløs bagtalelse (2. Ap. 12,1). Samtidig er han opmærksom på, hvor der er risiko for, at den kristne lære bliver misforstået. Eksempelvis ønsker han at forhindre, at det, han siger om forudsigelserne hos de gammeltestamentlige profeter, skal føre til den misforståelse, at de kristne lærer determinisme og skæbnetro (1. Ap. 43). Ligeledes forklarer han, at Jesu undfangelse ikke skete ved at Maria havde seksuelt samkvem med en gud, som det ofte ses i den græske mytologi (1. Ap. 33,3-4). Justin er således hele tiden opmærksom på at fjerne uvidenhed, fordomme og misforståelser, og han siger, at de kristne ønsker at hjælpe folk fri af deres fordomme om de kristne (2. Ap. 4,4). Som afslutning på *Anden Apologi* opfordrer Justin da også til, at bønsskriftet sammen med svaret på det bliver offentliggjort, for at flere kan blive "befriet for deres falske opfattelse og deres uvidenhed" (2. Ap. 14,1).

Men Justin forsvarer ikke kun kristen-

dommen. Han går også i offensiven og forsøger at komme fremtidige anklager i købet ved at lægge alt åbent frem gennem en positiv fremstilling af og indføring i den kristne lære og praksis, således at uvidenheden kan fjernes. Han proklamerer allerede tidligt i skriftet, at de kristne gerne giver enhver mulighed for at få indsigt i deres lære (1. Ap. 6,2). I 1. Ap. 10 uddyber han den kristne lære om Gud, i forlængelse af at han forud har forsvaret de kristne mod ateismeanklagen (1. Ap. 6) og har redegjort for, hvorfor de kristne ikke deltager i den græskromerske gudsyndelse (1. Ap. 9). Senere går han i 1. Ap. 13 videre med at fortælle om de kristnes tro på Faderen, Sønnen og Ånden. En fremstilling der igen tager sit afsæt i forsvaret mod ateismeanklagen (jf. 1. Ap. 13,1-2). Herefter går han over til i 1. Ap. 15-17 at anføre en lang række Jesus-citater, der angiver fordringer for de kristnes livsførelse. Han siger, at han ønsker at lægge tingene klart frem, så ingen skal tro, at han forsøger at bedrage dem (1. Ap. 14,4). Slutteligt redegør han så grundigt for, hvad de kristne foretager sig i forbindelse med deres forsamlinger (1. Ap. 61; 65-67).

Det er også kendetegnende, at Justin ikke bare forudsætter, at læserne umiddelbart forstår de ord, de kristne bruger. Derfor kommer han ofte med korte forklaringer, når han bruger indforståede ord. Som eksempler på dette kan nævnes, at han forklarer, hvor Bethleem ligger (1. Ap. 34,1-2), indholdet og betydningen af Kristus-betegnelsen (2. Ap. 6,3), samt at Jesus er et personnavn på hebraisk, men at der også ligger en betydning i dette navn (1. Ap. 33,7). Alt sammen naturlige led i en strategi, der har til formål at fjerne den uvidenhed, som udspringer af, at kristendommen blot er én ud af mange religioner i det pluralistiske romerske samfund, og

Justin derfor ikke kan forudsætte, at ret mange har sat sig særligt ind i dens indhold og terminologi.

Dette element af forklarende fremstillinger af den kristne terminologi, lære og praksis ville man måske normalt forvente at finde i eksempelvis skrifter til brug for trosoplæring. Men hos Justin er det en naturlig del af det at bedrive apologetik i en pluralistisk kontekst, hvor kristendommen er ukendt for mange. Justins redegørelse for og forklaring af den kristne lære og praksis tager, som ovenfor vist, sit afsæt i forsvaret for troen, men bevæger sig også ud over dette. Som nævnt i første del af analysen indeholder de to apologier såvel defensiv som offensiv apologetik, men flere af de ovennævnte steder bevæger han sig endnu videre end til, hvad man vil forstå som offensiv apologetik, og inkorporerer passager, der næsten bliver små dogmatiske eller praktiske teologiske redegørelser. Her er han ude ved grænsen for, hvad man kan betegne som egentlig apologetik, men ikke desto mindre hænger det så tæt sammen med hans forsvar for troen, at det må siges at høre til som et element i den apologetiske strategi. Et element der udspringer af, at Justin formentligt har anset uvidenheden om kristendommen for at være et mindst lige så stort problem som de konkrete anklager.

Tredje strategi

Den tredje strategi har at gøre med de hedenske religioner, hvor Justins fokus særligt er på de religioner, som flertallet bekendte sig til. Især omtaler han de græske digteres populære mytologiske beretninger. Det romerske samfund var præget af en høj grad af religiøs pluralisme med både de klassiske græskromerske religioner og en række andre religioner, som ofte i et vist omfang blev opblandet med de græskro-

merske, hvorved forskellene mindskedes (Ulrich 2006b, 19–20).

Justin har nogle afsnit, hvor han peger på ligheden mellem kristendommen og de hedenske religioner. Han kan pege på forhold i de hedenske religioner og i de græske og persiske myter, der viser, at specifikke elementer i de kristnes lære ikke er helt fremmed for det, mange i Romerriget selv tror på (1. Ap. 18,3-6; 20,1). Ligeledes henviser han kort til lighedspunkter mellem det, digterne har fortalt om de græske guder, og det kristendommen påstår om Guds søn (1. Ap. 21-22).

Med det udgangspunkt de kristne havde i Romerriget som et forfulgt mindretal, kunne man måske have forventet en apologetisk strategi med en tendens til inklusivisme eller relativisme i mødet med de hedenske religioner for ikke at skabe sig flere fjender. Men i stedet for at fortsætte med at pege på ligheder mellem kristendommen og de hedenske religioner, ændrer Justin efter afsnittene 18-22 kurs og vælger i stedet at gå til angreb på de hedenske religioner. Dette er der allerede eksempler på tidligere, men det bliver meget tydeligt med det markante skifte i 1. Ap. 23 og fremad. Eksemplerne på noget, der kunne tolkes i retning af tilnærmelser til de hedenske religioner, fylder meget lidt. Justin må da også siges konsekvent at afvise enhver indbydelse til religiøs synkretisme (Chadwick 1966, 13). De to apologier er i høj grad præget af religiøs eksklusivisme. Dette var et særsyn i Romerriget, hvor kristendommen klart adskilte sig fra de fleste af de øvrige religioner med sit absoluthedskrav, altså afvisningen af, at frelse var mulig gennem andre religioner (Ulrich 2006b, 19–21).

Justin er som tidligere omtalt inde på, at de kristne tror på den sande Gud, mens de hedenske religioners guder kun er "formentlige guder" (1. Ap. 6,1). Men han

går videre end dette og kaster sig ud i en apologetisk strategi, der næsten er mere angreb end forsvar. Et af de væsentligste elementer i strategien er den omfattende religionskritik, han retter imod de hedenske religioner. De hedenske guder er ikke sande guder, de er kun "såkaldte guder" (1. Ap. 25,1), og Justin påpeger allerede tidligt i *Første Apologi* det absurde i, at man tilbeder noget, man godt ved, blot er statuer udført af menneskelige håndværkere (1. Ap. 9,2). Det, som Justin især kritiserer ved de hedenske religioner, er den umoral, der ofte findes i deres mytologier og i forbindelse med kulten. Han kritiserer, at guderne i digternes skildringer lever seksuelt udsvævende (1. Ap. 4,9; 25,1-2), og at noget lignende udføres af mennesker i tilknytning til den hedenske kult (1. Ap. 27,4). I stærk kontrast til dette står de kristnes Gud, der fordrer en høj etisk standard (1. Ap. 10,1). Henry Chadwick opsummerer alt dette ved at konkludere, at Justin er stærkt negativ over for den hedenske kult og dens religiøse myter. Polyteisme er overtro, ofte umoralsk og er en dæmonisk modstander (Chadwick 1966, 11).

Det dæmoniske er netop Justins forklaring på, hvordan de hedenske religioner er opstået. Der står onde dæmoner bag både anklagerne mod de kristne og bag de hedenske religioner, hvis guder ikke er sande guder, men onde dæmoner (1. Ap. 5,1-2).² Disse onde åndsmagter har på en række punkter efterlignet kristendommen, blandt andet har de opfundet myterne som en efterligning af profetierne om Kristus (1. Ap. 54) og visse skikke forbundet med den hedenske kult som efterligninger af henholdsvis dåben og nadveren (1. Ap. 62,1; 66,4).

Justins mest tungtvejende argument er, at han står på samme side som Sokrates.³ Ifølge Justin afslørede Sokrates, at dæmonerne stod bag de hedenske guder, og da

Sokrates forsøgte at føre mennesker væk fra disse dæmoner, forårsagede dæmonerne, at han blev anklaget for at være gudløs og derefter henrettet (1. Ap. 5,2-3). Ligeledes kritiserede Sokrates de græske digteres mytologiske fortællinger (2. Ap. 10,6), som også flere af de efterfølgende filosoffer fandt upassende (Skarsaune 2010, 127). Når Justin fokuserer så meget på netop de græske mytologiske fortællinger, kan det, udover at disse var populære, også tænkes at hænge sammen med, at han her kan knytte helt tæt til ved Sokrates' kritik. Justin ser et klart antagonistisk forhold imellem de hedenske religioner og filosofien (Skarsaune 1996, 594-595), og han forsøger at fremhæve dette modsætningsforhold. Den græske filosofi på Justins tid havde en tendens i retning af teoretisk monoteisme, men dette førte næsten aldrig til kritik af den kultiske tilbedelse af de mange græske, romerske eller orientalske guder (Skarsaune 1996, 595). Samtidens platoniske filosofi havde muliggjort en fredelig sameksistens mellem myterne og filosofien ved at lave allegoriske fortolkninger af myterne, men dette stod i kontrast til Sokrates' kritik af disse, hvilket giver vægt til Justins argumenter (Skarsaune 1996, 596-597). Han henviser til Sokrates for der igennem at fremhæve modsætningen mellem filosofien og de hedenske religioner og mytologier for at få de filosofisk sindede til at vælge side, hvorved de vil komme til at stå på samme side som kristendommen (Skarsaune 2010, 128-129). Hans strategi handler således om at vise det naturlige i en alliance mellem kristendommen og filosofien imod de hedenske religioner.

Man kunne have forventet, at Justin i mødet med de hedenske religioner ville vælge en apologetisk strategi, der slog på lighederne. Herved kunne han have understøttet sin pointe om, at kristendommen

skulle behandles som andre religioner i det religiøst pluralistiske romerske samfund, og han havde ikke risikeret at lægge sig ud med de hedenske religioner og derved præsentere kristendommen som en religion, der i væsentlig grad adskilte sig fra disse. Der er da også enkelte passager, hvor han peger på ligheder. Men strategien er ikke generelt præget af en inklusivistisk eller relativistisk tilgang til de andre religioner, men der imod af en klar eksklusivisme med stærke elementer af religionskritik.

Kernen i strategien er at gøre opmærksom på, at de kristne kritiserer polyteismen og moralen i mytologierne og derfor bliver anset for at være gudløse, præcis ligesom det var tilfældet for Sokrates. Forsvaret for kristendommen går således ikke på at tilnærme sig de hedenske religioner og vise, at kristendommen ikke er så forskellig fra disse. Tvært imod knytter Justin til i fortiden ved den velansete Sokrates' religionskritik og i nutiden ved de monoteistiske tendenser, der var i samtidens filosofi, og udfordrer så de filosofisk sindede romere til at føre opgøret med polyteismen og de hedenske myters umoral helt igennem, ligesom kristendommen gør. Dermed bliver den apologetiske strategi dels en defensiv apologetik, hvor han i forlængelse af forsvaret mod anklagen om ateisme argumenterer for, at de kristne afviser de hedenske guder, fordi de hedenske religioner er dæmoners værk, og dels en form for offensiv apologetik, hvor han præsenterer et positivt argument for kristendommen ved at sige, at kristendommen i opgøret med de hedenske religioner og myter står på Sokrates' og filosofiens side. Så hvis man vil stå på samme side som Sokrates, står man samtidig på samme side som kristendommen over for de hedenske religioner

Fjerde strategi

Den fjerde og sidste strategi omhandler Justins apologetiske strategi i mødet med de filosoffer, der var populære blandt den romerske overklasse, som han henvender sig til. Det er især stoikernes og platonisk filosofi, han beskæftiger sig med.⁴ Mens Justin over for de hedenske religioner anlagde en meget stærkt konfronterende tilgang, er hans strategi over for samtidens filosofi mere at lægge op til en åben dialog. Hvilket ligger i naturlig forlængelse af det ovenfor beskrevne, hvor han knytter til ved Sokrates som en allieret i kritikken af de hedenske religioner.

Justin gør hyppigt brug af termer kendt fra filosofien, hvorved han forsøger at knytte sine argumenter og redegørelser tæt til den filosofiske tankegang og terminologi. Mest udtalt er hans brug af termen *logos*. Hos Justin bruges denne på forskellige måder, blandt andet til at betegne den menneskelige fornuft, men ofte bruger han termen i en personaliseret betydning, som betegnelse for Kristus, for eksempel i 1. Ap. 5,4; 21,1 og 2. Ap. 10,8. Flere steder kan det dog være nærmest umuligt at afgøre, hvornår han taler om *logos* som henholdsvis Kristus eller som menneskelig fornuft. Det virker plausibelt at fortolke det sådan, at Justin i nogle tilfælde med et apologetisk sigte bevidst bruger denne tvetydighed i begrebet (Holte 1958, 157; Thyssen 1996, 29 slutnote 60), for at lægge det han siger om kristendommen tættest muligt op ad filosofiens tankebaner. Også andre termer lånt fra filosofien kan bruges af Justin, blandt andet i 1. Ap. 13,1 (Thyssen 1996, 61 slutnote 32 og 33).

Det er imidlertid ikke alene i sprogbru- gen, at Justin lægger sig tæt op ad filosofien. En væsentlig del af hans forsvar for kristendommen i mødet med samtidens filosofi består i at pege på læremæssige lig-

heder mellem kristendommen og filosofien. Særligt er det lighederne med Platon, han trækker frem, for eksempel i 1. Ap. 8,3-4 og 20,4. Et centralt element i strategien er således den offensive apologetik, hvor han argumenterer for den kristne tros sandhed ved at pege på, hvor mange fællesstræk den kristne lære og praksis har med den filosofi, som tilhørerne selv ser positivt på.

Justin kan polemisere imod nogle af de filosofiske retninger, som generelt var upopulære i samtiden (2. Ap. 3,7; 12,5; 15,3), men hans omtale af stoikerne og især af platonisk filosofi er slet ikke præget af samme skarpe kritik, som han retter imod de hedenske religioner. Ifølge Adolf von Harnack gik Justin så langt, at han reelt fremstillede det sådan, at kristendommen grundlæggende sagde de samme ting som de bedste blandt filosofferne (Skarsaune 1996, 585). Han var således medvirkende til den hellenisering af kristendommen, som ifølge von Harnack fandt sted i den tidlige kirkehistorie (ibid.). Det von Harnack betegner som: "Der Weltgeschichtliche Bund zwischen kirchlichen Christentum und griechischer Philosophie" (Skarsaune 1976, 244-245). Altså en form for syntese mellem kristendommen og filosofien. Dette syn kom til at præge meget af den senere forskning, hvilket afspejles i en udgave af *The Oxford Classical Dictionary*, hvor det hævdes, at Justin forsøgte at harmonisere kristendommen med samtidens filosofi, særligt den platoniske (Frend 1970, 570). Spørgsmålet er, om Justins apologetiske strategi i mødet med filosofien simpelthen var at skabe en syntese mellem kristendommen og det bedste i filosofien. Eller sat på spidsen: Er hans "forsvar" nærmere et kompromis med filosofien?

Ragnar Holte fremstiller Justin i et noget andet lys: "The view that Justin tried to reconcile Christianity with Ancient philo-

sophy or even to create a synthesis between them, is indeed ill-supported by the material" (Holte 1958, 164). Jörg Ulrich konkluderer ligeledes, at Justins mål ikke var at forene kristen teologi og græsk filosofi, men at han snarere fastholdt "kristendommens absoluthedskrav" (Ulrich 2006a, 101). Ifølge disse forskere er der altså ikke tale om et kompromis.

Man kan let komme til at overfortolke betydningen af den terminologi Justin anvender. For samtidig med at de begreber og termer, han anvender, kunne genkendes af samtidens filosofisk uddannede personer, så var der bibelske og jødiske fortilfælde for stort set alt sammen (Skarsaune 2010, 130-131). Eksempelvis er flere forskere inde på, at Justins brug af logos-begrebet efter alt at dømme har sin baggrund i bibelske og jødiske tanker (Edwards 1995, 279; Price 1988, 20; Troxel 1995, 38). Justins beskrivelse af forholdet mellem kristendommen og samtidens filosofi er heller ikke så præget af harmoni, som det umiddelbart kunne se ud til. Det sted, hvor han tydeligst beskriver forholdet mellem kristendommen og filosofien, er i 2. Ap. 13. Her fastslår han, at han alene ønsker at blive regnet for en kristen, ikke fordi der ikke er ligheder med Platon, men fordi kristendommen stadig er noget andet (2. Ap. 13,2). Platon, stoikerne, digterne og skribenterne har alle ret i dele af det, de siger, men de er ikke hele vejen igennem i overensstemmelse med kristendommen, og de har modsagt sig selv på afgørende punkter og kan derfor ikke siges "at have fået den ufejlbarlige erkendelse og den uigendrivelige indsigt" (2. Ap. 13,2-4). De har kun fået del i brudstykker og efterligninger, mens de kristne har del i den fulde logos (2. Ap. 13,5-6). Noget af det samme er han også inde på tidligere, hvor han siger, at "alt hvad vi siger, hvilket vi har lært af Kristus og af de profeter, der

gik forud for ham, alene er sandt og ældre end alle skribenter, der har været, og at det ikke er, fordi vi siger det samme som dem, at vi gør krav på at blive godtaget, men fordi vi siger sandheden" (1. Ap. 23,1). Dette skal selvfølgelig læses med udgangspunkt i de sammenligninger med de andre religioner, som er gået forud for citatet. Men der har her også været enkelte sammenligninger med filosofien, og det efterfølgende i 1. Ap. 59 og 60 om Platons læremening, må også ses som noget af det kristendommen er ældre end, og i relation til hvilket det også gælder, at det, de kristne har lært, "alene er sandt". Justin kan da også sige, at de kristne lærdomme, må bedømmes som værende "al menneskelig filosofi overlegne" (2. Ap. 15,3). Arthur J. Droge advarer derfor også imod at fejltolke den betydning Justin tilskriver lighederne mellem kristendommen og filosofien. Justin bruger lighederne til at vise kristendommens overlegenhed i forhold til filosofien, som kun har en begrænset forståelse af sandheden og er fyldt med selvmodsigelser og fejl, hvorimod kristendommen repræsenterer sandheden i dens fylde (Droge 1987, 306-307).

Samtidig nøjes Justin ikke med at opliste lighederne mellem filosofien og kristendommen. Han fremsætter også en teori til at forklare dem, nemlig at filosofferne enten har hentet deres visdom i gammeltestamentlige skrifter eller gennem inspirationen fra logos, som alle mennesker har del i (Droge 1987, 307). Beslægtet med disse ting er også Justins berømte omtale af *logos spermatikos* (2. Ap. 8,3; 13,3). Der er visse paralleller til denne tanke i samtidens filosofi, men ifølge Holte skal teorien om *logos spermatikos* dog ikke tolkes i retning af en syntese med filosofien, men må først og fremmest ses som et udtryk for Justins forsøg på at oversætte Paulus' tanker om generel åbenbaring til det sprog, som

samtidens filosofi talte (Holte 1958, 164). Også andre forskere argumenterer for, at Justin tænker i baner, der minder om det, man finder hos Lukas og Paulus (Vogel 1978, 369). Justin vil gerne give udtryk for, at al sandhed er Guds sandhed, og derfor anerkender han en generel åbenbaring til menneskeheden, som så forstår denne i varierende grad (Troxel 1995, 39). Imidlertid har meget få mennesker ifølge Justin i realiteten levet i overensstemmelse med logos, og derfor stammer de sandheder, der findes blandt filosofferne, primært fra den anden årsag til lighederne mellem filosofien og kristendommen, nemlig filosofernes afhængighed af Moses og profeterne (Droge 1987, 314). Justin redegør for adskillige eksempler på tanker, som han mener filosoferne, især Platon, har lært af Moses og profeterne (blandt andet i *1. Ap.* 44 og 59), og han kan også hævde, at en del af Platons lære bygger på en misforståelse af noget af det, han har læst hos Moses (*1. Ap.* 60).⁵

Der er altså meget, der taler imod at se Justins strategi som et kompromis med filosofien. Han anerkender, at der er meget godt og sandt i filosofien, og at der er en række lighedspunkter mellem den kristne lære og især Platonisk filosofi, men de to er ikke det samme. Kun de kristne har del i hele logos, og de ligheder, der er med filosofien, forklares dels med en tanke om en generel åbenbaring og dels med, at filosoferne simpelthen har lånt tankegods fra Moses og profeterne. Men hvis fjerde strategi ikke kan siges at være et kompromis i form af en syntese eller et harmoniseringsforsøg, hvad kan den apologetiske strategi så beskrives som?

Svaret må findes netop i skriftets apologetiske sigte. Der er tale om et bønsskrift til kejseren og de romerske ledere om at stoppe forfølgelserne af de kristne. Justin begynder således med et meget defensivt

udgangspunkt, hvor de kristne forfølges, og hvor den kristne lære samtidig af læserne opleves som fremmed for den måde, disse selv tænker på. Ind i denne vanskelige situation forsøger Justin så at knytte til ved det sprog, som hans læsere selv bruger, og han forsøger at forsvare troen ved blandt andet at pege på de steder, hvor der er ligheder med samtidens filosofi. Men han nøjes ikke med at påpege lighederne, han bruger dem som et led i en argumentation for, at det i virkeligheden er kristendommen, der har ret, mens filosofferne kun har fået fat i delsandheder og desuden har hentet meget i de gammeltestamentlige skrifter. Derfor har Ulrich også en vigtig pointe, når han siger om Justin: "Netop for at gøre det kristne absoluthedskrav tydeligt benytter han enhver lejlighed til at knytte sig apologetisk til henholdsvis filosofiens delsandheder og de foreliggende filosofiske strømninger" (Ulrich 2006a, 101). Justins apologetiske strategi over for samtidens filosofi skal således forstås i lyset af det defensive udgangspunkt, han har. Men samtidig formår han at bevæge sig fra at være i defensiven til faktisk at komme i offensiven. Et godt eksempel på dette er hans brug af logos-begrebet, hvor han bruger en terminologi, som kan accepteres af de filosofisk sindede, hvorefter han så hævder, at denne fornuft kun fuldt ud kan findes i Kristus og hos dem, der ved nåden er blevet modtaget ind i hans fællesskab (Holte 1958, 162). Logos-begrebet havde for Justin netop den apologetiske fordel, at det både havde en bibelsk basis og samtidig var et retorisk tilknytningspunkt til samtidens filosofi (Troxel 1995, 39). Justins strategi er således ikke et kompromis, men den er en balancegang, hvor han ønsker at komme i dialog med sine læsere ved at anvende et sprog og en argumentationsform, som han kan håbe er genkendelig og overbevisende

for dem, samtidig med at han forsøger at være tro mod den kristne tradition og fastholde, at den kristne tro er den sande.

Konklusion og perspektivering

Justin befandt sig i en kontekst, der på visse områder minder om det 21. århundrede. Det var en pluralistisk kontekst, hvor mennesker bekendte sig til mange forskellige religioner og filosofier, og hvor store dele af kristendommens lære var ukendt for mange. Ind i denne kontekst skrev Justin *Første Apologi* og *Anden Apologi*. Artiklen har fokuseret på de apologetiske strategier, der specifikt udsprang af den pluralistiske kontekst. Fire sådanne strategier er blevet identificeret, og det er blevet analyseret og diskuteret, hvad der er hovedtrækkene i disse strategier.

Er Justins apologetiske strategier så værd at beskæftige sig med som en del af refleksionen over den kristne apologetik i Danmark i det 21. århundrede? Der er som nævnt visse ligheder, hvad angår den pluralistiske kontekst. Samtidig er der naturligvis også forskelle. Eksempelvis var kristendommen på Justins tid en nyhed, mens den kristne apologetik i dag ofte er udfordret af den lange og på en del punkter negative forhistorie, som kristendommen og Europa har sammen (Christensen 2005, 428 fodnote 14). Samtidig er Justins skrifter ikke uden mangler. Man kan blandt andet diskutere holdbarheden af nogle af hans konkrete argumenter, og dette gælder i særlig høj grad, hvis de vurderes ud fra et nutidigt perspektiv.

Men der er stadig relevante indsigter at hente igennem studiet af Justins apologetiske strategier. Hans fokus i første strategi

på at overbevise om, at kristendommen er til gavn for samfundet og ikke skadelig og nedbrydende, er blevet særdeles relevant igen med den ny ateismes anklager mod al religion for at være skadelig. Meget interessant i den nuværende pluralistiske kontekst er også Justins anden strategi med dens fokus på at forsvare mod anklager, der udspringer af uvidenhed om kristendommen. Udøvere af kristen apologetik kan ikke længere tage for givet, at grundelementerne i den kristne tro er velkendte. Justins inddragelse af forklarende indføringer i den kristne terminologi, lære og praksis må derfor ses som en vigtig tilføjelse til nutidens apologetik, som ofte har et snævert fokus på at argumentere, men som i stigende grad vil få brug for også at forklare og beskrive. Justins tredje strategi kan være en påmindelse om, at der ikke kun er modstandere for den kristne apologetik i den pluralistiske kontekst, men at der også på nogle områder kan søges alliancer med forskellige positioner. Slutteligt er fjerde strategi et godt eksempel på, hvordan apologeten kan imødegå den udfordring, det er, når kristendommen opleves som meget fremmed for den måde samtalepartneren tænker på. Her anvender Justin et sprogbrug, der giver mening for dem, han vil i dialog med, og han formår at påpege ligheder med det, de selv tror på, uden derved at gå på kompromis med sin egen overbevisning.

Analysen af Justins apologetiske strategier peger således i retning af, at et fokus på disse kan være frugtbar for refleksionen over den kristne apologetik i den pluralistiske kontekst i det 21. århundrede.

NOTER

1 Dette er standardmåden, at henvise til apologetierne på.

Der er visse variationer i den græske tekst i de forskellige tekstudgaver. Til grund for denne

- artikel ligger Gustav Krügers tekstudgave (Krüger 1915). Alle citater på dansk fra de to apologier stammer fra Henrik Pontoppidan Thyssens oversættelse, som ligeledes bygger på Krügers tekstudgave (Thyssen 1996, 38).
- 2 Ordet *daimon* betød i normalt græsk sprogbrug blot "gud", så for at få den jødisk-kristne forståelse af udtrykket frem, altså dæmoner i den negative betydning som onde ånder, omtaler Justin dem konsekvent som "onde dæmoner" (Thyssen 1996, 56 slutnote 18).
 - 3 Det hører med til billedet, at Justins præsentation af Sokrates er ret selektiv. Således er det en "kristianiseret" version af Sokrates, vi møder hos Justin (Skarsaune 1996, 591), og på nogle punkter tager han Sokrates til indtægt for synspunkter, som den virkelige Sokrates næppe ville have kunnet skrive under på (Skarsaune 2010, 127).
 - 4 Justin skriver "Platon", men ofte er det han beskriver nærmere samtidens middelplatoniske filosofi end Platons egen (Skarsaune 1976, 246).
 - 5 Påstanden, om at eksempelvis Platon skulle have læst *Pentateuken*, kan virke absurd for en moderne læser. Imidlertid redegør Droge overbevisende for, hvorfor det ikke nødvendigvis ville være blevet opfattet på samme måde af Justins tilhørere (se Droge 1987, 311-312).

LITTERATUR

- Chadwick, Henry (1966): *Early Christian thought and the classical tradition*. Oxford: Clarendon Press.
- Christensen, Kurt (2005): *Postmodernismens udfordring til kristendommens sandhed: refleksioner over den kristne apologetiks mulighed i en postmoderne kultur*. København: Credo.
- Craig, William Lane (2008): *Reasonable faith: Christian truth and apologetics*. 3. udgave. Wheaton: Crossway Books.
- Droge, Arthur J. (1987): "Justin Martyr and the restoration of philosophy". *Church History* 56 (3): 303–319.
- Dulles, Avery (1971): *A history of Apologetics*. Theological resources series. London: Hutchinson & Co.
- Edwards, M. J. (1995): "Justin's Logos and the Word of God". *Journal of Early Christian Studies* 3 (3): 261–280.
- Freund, William Hugh Clifford (1970): "Justin Martyr". *The Oxford classical dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- Holte, Ragnar (1958): "Logos spermatikos". *Studia Theologica* 12: 109–168.
- Krüger, Gustav (1915): *Die Apologien Justins des Märtyrers*. 4. udg. Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften 1. række, 1. hæfte. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Pedersen, Niels Arne (2006): "Aristides" i: *Til forsvar for kristendommen: tidlige kristne apologeter*, redigeret af Jakob Engberg, Anders-Christian Jacobsen og Jörg Ulrich, 65–84. Antikken og Kristendommen. Frederiksberg: Anis.
- Price, R M. (1988): "'Hellenization' and Logos doctrine in Justin Martyr". *Vigiliae christianae* 42 (1): 18–23.
- Skarsaune, Oskar (1976): "Trek fra nyere Justin-forskning". *Dansk teologisk tidsskrift* 39 (4): 231–257.
- (1996). "Judaism and Hellenism in Justin Martyr, elucidated from his portrait of Sokrates" i: *Geschichte - Tradition - Reflexion. Festschrift für Martin Hengel zum 70. Geburtstag*, redigeret af Hermann Lichtenberger, 585–611. Bind 3: Frühes Christentum. Tübingen: J. C. B. Mohr.

- (2010): "Justin and the apologists" i: *The Routledge companion to early Christian thought*, redigeret af Dwight Jeffrey Bingham, 121–136. London: Routledge.
- Thyssen, Henrik Pontoppidan (1996): *Justin: Apologier. Oversættelse med indledning og kommentarer ved Henrik Pontoppidan Thyssen*. Bibel og historie 18. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Troxel, A. Craig (1995): "All Things to All People': Justin Martyr's Apologetical Method". *Fides et historia* 27 (2): 23–43.
- Ulrich, Jörg. (2006a). "Justin Martyr" i: *Til forsvar for kristendommen: tidlige kristne apologeter*, redigeret af Jakob Engberg, Anders-Christian Jacobsen og Jörg Ulrich, 85–106. Antikken og Kristendommen. Frederiksberg: Anis.
- (2006b): "Apologeter og apologetik i det 2. århundrede" i: *Til forsvar for kristendommen: tidlige kristne apologeter*, redigeret af Jakob Engberg, Anders-Christian Jacobsen og Jörg Ulrich, 17–61. Antikken og Kristendommen. Frederiksberg: Anis.
- Vogel, C. J. de (1978): "Problems concerning Justin Martyr: Did Justin Find a Certain Continuity between Greek Philosophy and Christian Faith?" *Mnemosyne* 31 (4): 360–388.

FORFATTER

Brian Kærslund Hansen
 Carl Blochs Gade 31, 2. tv.
 8000 Aarhus C
 b_hansen1983@hotmail.com